

Володимир ПАШУК

ІСТОРИЧНІ ВІДОМОСТІ В ПЕРШИХ ВИДАННЯХ “ПРОСВІТИ”

З'ясовано, що першими матеріалами на історичну тематику були сім публікацій, розмічених у “Народному календарі” на 1870 р. та альманасі “Зоря: книга 2”, яка вийшла друком того ж року. Вияснено, що в цих виданнях розповідається про первісних людей й організацію їх суспільно-господарського життя. Значну увагу також зосереджено на окремих фрагментах з історії княжої доби, а також козацтва.

Ключові слова: товариство “Просвіта”, перші видання на історичну тематику, Київ, Новгород, Плісесько, козацтво.

Товариство “Просвіта” відіграло важливу роль у популяризації історичних знань серед українців Галичини. У розвідці звернемо увагу на перші друки з відомостями про нашу минувшину, вміщені у просвітянських виданнях за 1869 р. (початок видавничої діяльності) – травень 1870 р. (час проведення других загальних зборів, які засвідчили існування організації і спричинилися до її дальшого розвитку).

Як відомо, власної, окремо сформованої ідеології товариство не виробило. Творці “Просвіти” використали народовську ідеологічну схему, яку частково адаптували до тодішніх історичних обставин. Тобто, перетворили її із загального, схематичного національно-патріотичного міркування у важливий структурований, придатний до реалізації на практиці, логічно викладений ідеологічний варіант, необхідний для творення та функціонування інституції. Про це свідчать виступи (як можна зрозуміти, заплановані наперед) двох народовців на установчих зборах 8 грудня 1868 р.: Н. Вахнянина та А. Січинського, які вважали популяризацію історії одним із важливих завдань товариства¹.

Перша історична інформація – друк на шмуцитулі першого “Календаря” товариства на 1870 р. (і четвертого видання для народу), опублікованого в 1869 р. Це була підбірка під назвою “Коротка літопись” хроніки історичних подій із зазначенням, скільки часу минуло від кожної з них. Вона вміщувала 18 позицій. Перші відомості засвідчили читачам першого “Календаря” “Просвіти”, що з часу винайдення слов’янської азбуки св. Кирилом минуло 1008 років, а з часу хрещення св. Володимиром Русі – 883 роки. Також вказано час, який минув від приєднання Великого князівства Київського до Литви (551) і коронування Данила Галицького (616), від Люблінської та Берестейської уній (відповідно 232, 275), повстання Б. Хмельницького (223), від приєднання Малої Русі до царства Московського (217)

¹ Справоздане з перших загальних зборів товариства “Просвіта” // Правда. – 1868. – № 43. – С. 513–516; Там само. – № 44. – С. 525–526.

і 200 років від проголошення гетьманом Дорошенком незалежності від Москви і Польщі, від першого поділу Польщі (99), “знесення Запорізької Січі” (96), ліквідації гетьманства (92). На закінчення поінформовано, що 29 років минуло від часу знищення автономії в Україні, 9 років – від смерті Т. Шевченка, 7 – заснування народного театру і рік від заснування товариства “Просвіта”².

Впадає у вічі ідея соборності, бо історичні події стосувалися всієї України, а також відображено просвітницько-слов’янську ідею. Галичину представлено лише кількома згадками. Друге: основні події стосувалися політичної історії, а також церковно-культурницьких процесів. Політичні події засвідчували існування незалежної держави Русі та в пізнішому часі – приєднання її земель до інших держав, тобто факт початку політичної залежності, а також визвольну боротьбу, зокрема в особі козацтва. Відповідно, читач мав усвідомити існування в минулому незалежної Руської держави, її захоплення сусідами та боротьбу за здобуття-повернення незалежного статусу в подальшому. У цьому контексті згадано й постать Т. Шевченка, заснування народного театру та “Просвіти”.

У першому “Календарі” товариства в першій з історичних статей під назвою “Київ і Новгород в року 1470 і 1471: літопись”³, відомий тоді історик Ісидор Шараневич, подаючи історію двох колись могутніх і відомих руських міст, по суті, виклав історію Русі в період після втрати незалежності. Звертаючись то до історії Новгороду, то до минувшини Києва, він виклав події так, що читач мав зрозуміти їх походження, розташування, економічний та політичний статус і долю після втрати Руссю незалежності.

На початку статті автор описав географічне положення Новгороду, зазначивши, що він розташовувався на півночі й “творив... границю, де стикалися взаємно... слов’янські й чудські роди”⁴ і що це був колись відомий шлях “із норманів у греки”. А далі автор подав час заснування інших північно-східних міст із зазначенням їх розташування, називаючи етноси, які населяли ці території.

І. Шараневич вказав, що на рівнині над середньою Волгою, де у IX–X ст. “перебували племена слов’янські в’ятичів і радимичів”, за князя Володимира Мономаха виникло у XII ст. м. Володимир над Клязьмою – столиця Суздальського князівства. Історик зазначив, що не пізніше XIV ст. виникло м. Москва. Опісля звернув увагу на етнічний чинник. Стверджував, що “народи, як мурома, мордва – уступали, коли князі суздальські з Володимира Клязьменського, а відтак з Москви посували границі на схід і північ”. Внаслідок того “над Невою, Двиною і Печорою аж по Урал покорились Новгороду роди чудські і пермські. Ціла північ Еуропи наповнена зістала осадами найперше від Суздаль, Володимира і Москви, а потім від Новгороду”. Цю історичну ретроспективу галицький історик підсумував важливим висновком, за яким протягом “многих віків тихою мирною дорогою посувався на північ слов’янський мир і сподобляв собі чужі північні народи”. Закінчив цей блок автор твердженням, що у XIII ст. татари “поперли ці міста”, а “о стіни Новгороду одбилися”. Після такого попереднього викладу історії північно-східних міст із

² Коротка літопись // Народний календар на рік звичайний 1870. – Львів, 1869. Шмуцтитул.

³ Шараневич І. Київ і Новгород в року 1470 і 1471 літопись / І. Шараневич // Народний календар на рік звичайний 1870. – Львів, 1869. – С. 6–16.

⁴ Там само. – С. 7.

певними суперечливими твердженнями щодо етнічного чинника, який стосувався розташування слов'ян і чужих, тобто, фіно-угорських племен, і покорення першими останніх, автор вказав, що в XV ст. у Руських землях відбулися великі перемиї⁵.

Історик їх пов'язав із здобуттям князем Іваном III, який переміг монголо-татарського хана Ахмета, незалежності Суздальсько-Володимирської держави. Після того Іван III розпочав наступ на Новгород. Цей крок автор потрактував як боротьбу між “двома можними державами – Новгородом і Москвою, з котрих перша оперта була на первісних устоях слов'янської громади, на засадах чисто республіканських, а друга на засадах абсолютистичного самовладства, котрого представителем був Іван III, прозваний Великим”. При цьому зазначено, що ця боротьба закінчилася на “некористь свободи і Новгородської республіки”. І вже в 1456 р. Новгород, під натиском “В. князя московського прийняв його печаті і узнав його на перший раз за найвисшого суддю свого”. Підсумовуючи цей блок, історик коротко схарактеризував Новгород у незалежний від Івана III період. Він стверджував, що це місто з населенням у 400 тис. за багатством і могутністю рівнялося Венеції, що в ньому було багато німецьких купців, які торгували зі Сходом. Далі наголошено на демократичності цього поліса, вказано, що вічевий дзвін скликав міщан на віче, де вони вирішували всі важливі справи: “...над добром і щастям свободної своєї вітчизни громадно нараджатись”. А керував вічем посадник міста і старці⁶.

Відмінним від Новгорода був виведений образ Києва, названий матір'ю “руських городів і столицею князів руських”. Відзначено при цьому Володимира Великого, Ярослава Мудрого та Володимира Мономаха, за яких місто торгувало зі Скандинавією, Царгородом, Грецією. Також зауважено, що саме “з Києва підбивали руські князі слов'янські роди наоколо”. Вказано, що Київ був осередком духовного життя руського народу, що з нього поширювалися віра й закони по всій Русі. Коротко викладено історію Київської митрополії. Перш за все поінформовано, що саме тут перебував руський митрополит, сюди на віча з'їжджалися і князі, і бояри, в місті налічувалося “сотні церков” із позолоченими куполами й монастирі – центри просвітництва, науки й молитви.

Далі історик показав початки занепаду Києва як столиці. Боротьба нащадків князя Володимира Великого за престіл ослабила його, чим скористався суздальський князь Андрій Боголюбський, який у 1169 р. несподівано напав на місто, “здобув і ограбив його”. Під час монголо-татарської навали 1241 р. столиця була підвладна галицькому, а згодом підкорялася рязанським князям і потрапила в залежність від татар аж до 1320 р. Тобто історик представив Київ як столицю Русі в економічному, політичному й духовному планах, колишню її могутність, велич та занепад. Після цього наголосив, що руське життя перенеслося до Суздаля та Галицько-Волинського князівства. Зауважено також, що “горожанство” (очевидно, громадські свободи) втрачено в Суздальщині, в якій необхідно було “підчинятися самовладству князів”.

Опісля І. Шараневич подав завоювання Києва литовцями в 1320 р., відновлення після вигнання татар удільного руського князівства, яке очолив князь із дому Ольгерда. Відновилося церковне життя, митрополити знову повернулися із Москви до Києва. А в 1458 р. виникли дві митрополії – литовська і московська. У

⁵ Шараневич І. Київ і Новгород в року... – С. 7–8.

⁶ Там само. – С. 9.

Москві після того, як митрополит Ізидор покинув це місто, князі й бояри почали самі обирати митрополита, “а для литовської Руси папа римський... іменував осібного митрополита”⁷. Далі у статті знову звернено увагу на долю Новгороду, який підпорядковувався єрархічно московському митрополитові. Основну увагу зосереджено на події, пов’язаній із захопленням міста Іваном III. Спочатку, не сприймаючи претензій Івана III щодо поширення своєї повної влади над Новгородом, горожани “зірвали стосунки з Великим князем Москви” і запросили на князювання стрічного брата короля Казимира IV Ягелончика Михайла Олельковича в 1470 р., який виконував судові обов’язки від імені короля. Казимир взамін за данину зобов’язувався допомагати новгородцям “проти Москви”. Михайло, не втручаючись у республіканський лад міста, перебував тут до березня 1471 р. Отримавши звістку про смерть свого брата Симеона в Києві, він “покинув Новгород, ограбивши при від’їзді” місто. А Новгород тоді готувався до війни з Московією. Після цієї розповіді, автор знову повернувся до тогочасних подій у Києві.

У той час литовські можновладці, як стверджував І. Шараневич, намовили Казимира IV віддати владу в Києві “Мартину Гоштольду”, який би здійснював правління “в імені ради литовської”. Цього кияни не сприйняли, тому литовська рада призначала намісників, зокрема й із княжого роду, як-от Костянтина Острозького. Після Люблінської унії Київська земля була приєднана до Корони Польської й нею управляли польські ставленики – воєводи. Це був черговий упадок Києва. Міста і села роздавали приватним особам, розвалювали мури, церкви, відновилися татарські напади. Тоді Михайло Олелькович намагався через змову “в Київській Русі зайняти удільне становище”, однак невдало, і 30 серпня 1482 р. був страчений в Києві. У подальшій розповіді автор наголосив, що майже одночасно з Києвом занепав і Новгород. На початку червня 1471 р. Іван III підступив під стіни міста-республіки. Казимир IV на прохання містян не прислав допомоги. А ченці дезорієнтували народ, поширюючи чутки, що “Марта запродала Новгород королю-латиннику”. Новгородська кіннота не захотіла битися з Іваном III, не бажали матеріальних втрат і купці, які в середині серпня відкрили Іванові III ворота міста. Цар стратив Марту, запровадив свої порядки, призначив на керівні посади своїх урядників, а вічевий дзвін був “знятий з вежі Ярослава і відвезений до Москви”. Німецькі купці покинули місто. І “сповнилося пророцтво Марти, грозячи загибеллю, если Новгород добровільно нагне шию перед Великим князем”. Далі автор зазначив: “...нині Новгород числить ледве 20 000 мешканців”⁸.

Закінчував цю статтю матеріал про Київ. Історик констатував, що “в 1471 р. утратив Київ свою самостійність і зістав прилучений до Литви”. Русько-литовські князі із Сіверщини, виявляючи незадоволення політикою литовської ради, переїхали до Москви і “враз зі своїми землями В[еликому]. князю піддалися”. Це призвело до війни Литви з Московією. Не маючи змоги побороти цього противника, литовці схилялися до союзу з Польщею. Однак Казимир IV відмовив литовцям, які хотіли його залучити до боротьби з Московією. Щобільше, він переконував їх, що без союзу з Польщею їм не вдасться вистояти перед північним сусідом, а русини через різницю у вірі “неприятні суть литовцям і на випадок війни з Московією еше до упадку

⁷ Шараневич І. Київ і Новгород... – С. 11–12.

⁸ Там само. – С. 15.

Литви радо би причинилися”. Загалом І. Шараневич подав складний матеріал. Його сприйняття ускладнює фрагментарність викладу, відсутність ґрунтовніших пояснень в окремих випадках. Швидше за все ця стаття була розрахована на тодішню еліту, яка, маючи знання з історії Польщі та Росії, могла її зрозуміти. Все ж це перша публікація на історичну тематику, зроблена професійним істориком, тому вимагає окремої уваги.

Для початку необхідно з’ясувати, що хотів історик сказати читачеві, на що звертав особливу увагу. Його міркування можна поділити на дві основні групи: дані, до яких нема особливих застережень, і твердження, які потребують додаткових коментарів чи уточнень.

Перше, що можемо констатувати, бо це очевидне й не потребує особливого аналізу чи доведення, – звернення уваги на минуле двох руських міст – Новгороду і Києва – було лише приводом, декларативною частиною публікації для викладу, хоч і фрагментарного, історії Русі як слов’янської держави після втрати її політичної незалежності. Тому частина тексту, яка стосувалася історії цих міст, не є домінуючою у статті. Також легко визначити й основну ідею, викладену у двох взаємопов’язаних процесах, яскраво поданих галицьким істориком: перша – колись Русь була могутньою незалежною державою, яка контактувала з цілою Європою й успішно освоювала сусідні, північно-східні землі; і друга – спочатку Русь, а згодом вказані в назві міста втратили свою незалежність, що і стало причиною їх занепаду.

Одночасно частина тверджень суперечлива й вимагає окремого детальнішого з’ясування. У цьому контексті не зрозуміла етнічна природа північно-східних земель тодішньої Русі. Так, автор спочатку стверджував, що Новгород розташований на межі слов’ян і чудів, тобто фінно-угрів, а далі подав заснування інших руських міст над середньою Волгою, де, за його твердженням, розміщувалися двоє слов’янських племен, тобто вже поза межами Новгороду, і що слов’яни просувалися на північ, однак не зрозуміло, чи лише через свої осади, чи через проникнення на них слов’янського етносу. Відповідно, ця частина тексту неоднозначна з погляду етнографії й немає в автора, а звідси й у читача, однозначного сприйняття природи Володимиро-Суздальської землі, її міст. Неоднозначність посилюється й іншим суперечливим твердженням, за яким після монголо-татарської навали і втрати політичної незалежності руське життя перенеслося в Галицьку землю та Суздальщину. При цьому наголошено, що притаманний слов’янам демократизм, громадські свободи в Суздальщині були втрачені, бо вже потрібно було підкорятися суздальському “самовладству князів”. Також, згадуючи напад на Київ Андрія Боголюбського, Ісидор Шараневич подавав його, швидше за все, як чужого нападника, який скористався внутрішнім ослабленням столиці через міжусобиці князів.

Відповідно, можемо стверджувати, якщо щодо етнічного походження Володимиро-Суздальської землі автор подав неоднозначні судження, то щодо політичного устрою цих земель був чітким, стверджуючи централізм і самовладдя, відмінні від громадянського суспільства, характерного для Новгороду та Києва. Також однозначними є факти, згідно з якими після втрати незалежності в Новгороді та Києві запанували чужинці, котрі дбали лише про власні інтереси й призвели до занепаду і першого, і другого. Ідея боротьби за відновлення незалежності Русі представлена дуже слабо. Згадано лише рух князя Михайла, який закінчився поразкою.

Наголошено, що ослаблена Київська Русь стала предметом посиленого політичного інтересу для сусідів – Литви, Польщі, Московії.

Загалом, у читача могла виникнути на основі прочитаного обґрунтована думка: коли Русь була незалежною, вона була могутньою державою, а із втратою цього статусу – занепала. Автор, без сумніву, хотів підвести читача до незалежницьких думок щодо минулого Руси, а чи прагнув формувати ідею боротьби за відновлення цієї незалежності – сказати важко. Суперечливий матеріал, складна структура, яка хоч і мала певну обґрунтовану схему (спочатку характеристика руських земель й окремих міст, далі – їхня доля, пов’язана із захопленням сусідами-загарбниками), все ж не була простою, зрозумілою, що, разом із наближеною до “язичія” мовою, ускладнювало сприйняття матеріалу. Як можна припустити, ця стаття швидше готувалася для еліти, ніж для простих селян чи міщан.

Виникає актуальне запитання щодо політичних симпатій автора. Через наявні суперечності, двозначність в окремих важливих для політідентифікації судженнях, визначити належність І. Шараневича до якогось із тодішніх галицьких угруповань складно, навіть неможливо. Там є і положення, які збігалися з народовським баченням північного сусіда (етнокордон за Новгородом, деспотична форма політичного правління, роздуми про занепад після підкорення Новгорода Московією), і твердження про слов’ян у північно-східних землях, що межувало з московфільською ідеологією. Однак певні міркування з цього приводу можна висловити. Перше: наявність суперечностей може свідчити про обережність автора і небажання вступати в гостру політичну суперечку між народовцями й московфілами, які були тоді впливовою в Галичині силою. Відповідно, неоднозначними висловлюваннями, почасти взаємозаперечуваними, він намагався “вгодити” обом. Друге: використання старорусинського варіанту написання слова “руский”, тобто з одним “с” і без “ь”, може свідчити про прихильність автора саме до цього галицького угруповання. Треба взяти до уваги, що в тому ж “Календарі” використовувався і народовський варіант написання цього терміна – “руський”, тобто з одним “с” і з “ь”.

Другою публікацією на історичну тематику була стаття В. Навроцького “Дещо про козаків запорожців і про їх ради військові” в тому ж “Народному календарі”. Вона складалася із двох основних частин: у першій подано загальну характеристику козацтва, у другій основну увагу приділено козацьким радам, їх функції та способу проведення.

Подаючи загальну характеристику козацтва, застановився на причинах виникнення цього суспільного стану над господарською діяльністю, розповів про місце розташування коша, пояснив його захисну функцію та подав структуру Січі. В. Навроцький розпочав із причин, які призвели до появи цих “вільних людей”. Він стверджував, що запорозькі козаки виникли через подвійний гніт, “якому підпадав наш народ руський”. З одного боку – татарські набіги, під час яких нищили людей та їхнє майно, а з іншого – польські пани, які “кривдили” народ, а він змушений був відбувати “тяжку панщину і мусів дивитися, як його віру обертали на сміх і наругу”. Тобто через напади татар, національний (зокрема економічний, соціальний і релігійний аспекти) гніт сміливці, які не хотіли терпіти таке принизливе становище,

⁹ *Навроцькій В.* Дещо про козаків запорожців і про їх ради військові / *В. Навроцькій* // Народний календар на рік звичайний 1870. – Львів, 1869. – С. 17–23.

йшли “на границю тодішньої України, на ріку Дніпро, в так звані «козаки». Там відважні люди збиралися в “одне громаду, в одне братство, щоби сполученими силами пімститися за свої кривди на нехристах, а часто также і на польських панах”¹⁰.

В. Навроцький подав структуру Січі. Пояснив, що козаки ділилися на курені, кожний з яких мав однойменне приміщення, а керували ними курінні отамани. Старшину обирали самі, і вона мала командувати в бою й виконувати волю громади. А справи, які стосувалися всього козацтва, вирішували на військових радах. Відповідно, друга частина статті присвячена саме цьому козацькому інституту. Спочатку вказано порядок скликання військових рад. Автор стверджує, що їх скликали кілька разів на рік. Перша відбувалася на Новий рік, де між куренями ділили річки для риболовлі, обирали нову старшину. Далі В. Навроцький детально розповідає про скликання козацької ради та перебіг подій, пов’язаний із виборами старшини і “суперечностями”, які іноді виникали між козаками.

На перший погляд, стаття була головно інформаційною. Основна її мета – ознайомити громадськість із козацтвом. Зрештою, і її структура, форма викладу, основні дані свідчать саме про це. Однак, взявши до уваги окремі міркування, твердження, наголоси, можна припустити, що цей матеріал мав й інші цілі. Перше – вказати на боротьбу козаків як складової народу за свою долю і волю; друге – оскільки багато уваги приділено козацькій раді, то логічно припустити, що важливою була й пропаганда демократичних національних традицій як основи суспільного устрою, який означав самостійність, самодостатність, виборність і підзвітність керівних органів громаді. Третє – антимосковітське спрямування прикінцевої частини статті, де цариця Катерина змальована руйнівною силою національного устрою українців. Очевидно, це була і пропаганда терміна “Україна” та ідеї незалежності.

Остання, третя публікація на історичну тематику, вміщена в цьому “календарному” виданні, – стаття без автора, під назвою “Битва під Полтавою. (Історичний образець)”¹¹. Її тематику відображає назва. Однак не такою очевидною є основна ідея цього матеріалу.

Загалом, невідомий автор описав цю важливу битву та схарактеризував і шведського короля, й Петра I, а також представив ставлення народу до Мазепи. Спочатку подав своє бачення долі України, яка завжди була ареною війн. З цього приводу написав: “Руська наша Україна була з давніх-давен дорогою, по котрій котилися орди дикарів з Востока на Запад”, “і ареною, на котрій сусіди: поляки, москалі і турки міряли свої сили, щоб рішити, кому над нею панувати; руська наша Україна була і полем, на котрім Петро I і Карл XII у 1709 році мали помірятися і рішити... хто має паном бути над північними землями”¹². Після такого вступу про драматичну долю й пасивність України у вирішенні своєї долі він наголосив, що завжди то дикі орди, то сусіди воювали за право тут володарювати. Такими змагальниками автор потрактував і російського, і шведського монарха.

Далі окреслено плани українського гетьмана, який пішов на союз із шведами, бо вважав цю війну нагодою визволити Україну “з під тої залежності, у яку віддав

¹⁰ *Навроцькій В.* Дещо про козаків запорожців... – С. 17.

¹¹ Битва під Полтавою. (Історичний образець) // Народний календар на рік звичайний 1870. – Львів, 1869. – С. 89–99.

¹² Там само. – С. 89.

її Богдан, нерозумний син, московським царям”. При цьому зауважено, що гетьман виступив лише з частиною козаків, інша ж – “стала по стороні московській”. Також викладено становище сторін, наголошено, що шведи опинилися між містом, яке обороняв Герцик і якому допомагав московський цар, і його військами, і що шведам бракувало провіанту. Автор, не висловлюючи симпатії комусь конкретно, описав сміливість обох монархів.

Важлива частина тексту – опис бойових дій. У ній, зокрема, вказано на помилки шведського короля, які перешкодили перемозі, та на незгоди між шведськими генералами, які дали час Петру I виправити ситуацію на свою користь. У підсумку шведи битву програли, короля вивезено з поля бою і згодом він перебрався в Туреччину. Прикінцева частина статті – опис ставлення народу до шведів та Мазепи. Сказано, що “народ наш дивився на ціле діло Полтавське, як на таке, котре зовсім не в його інтересі відбулося”. Шведів сприймали, як і поляків: “...від них лише лиха сподіватися можна”. А Мазепа, уклавши союз із шведами, “в очах народу був ... бусурманом... зрадливим паном, вражим сином...”. А Палія, що виступив “по стороні Білого Царя”, народ вважав “лицарем, котрий став в обороні християнства і православної віри”. Наведено також думу про Палія, який борювався зі шведами. На кінець автор намагався пояснити причину негативного ставлення народу до гетьмана Мазепи. Він стверджував, що “причину до таких поглядів належить глядіти іменно в лихій обходженню Мазепи з народом, як із полковниками Іскрою та Кочубеєм, котрих для самолюбних планів звелів погубити”. Зазначено, що і в думі народ за Мазепою не сумує¹³.

Ця стаття, як і І. Шараневича, мала певну специфіку і суперечності. Вияснити на основі тесту політичні симпатії чи чітку ідею дуже важко. На початку автор виглядає національно-свідомим патріотом, що вболіває за долю України, яку плундрували споконвіку азійські заїди, роздирали-ділили між собою сусіди. Щобільше, він популяризує термін Україна й ідею боротьби за її незалежність, бо, за його твердженням, гетьман І. Мазепа хотів використати війну шведів із Петром I для здобуття незалежності. При цьому наголошує, що в ту залежність Україну ввів “нерозумний син” Б. Хмельницький, що засвідчує Шевченкове: “Богдане, Богдане, нерозумний сину”.

Проте в інших частинах статті анонім намагається з нейтральних позицій характеризувати постаті обох монархів та перебіг бою. Хоч, описуючи шведського короля, вказує як на його сміливість, так і на певну нерозважливість, а в описі Петра I застановляється лише на позитивних моментах. Зовсім іншим було трактування І. Мазепи, що поступався у симпатіях Палієві, котрий виступив на стороні “білого царя”. Автор пояснює це негативним ставленням гетьмана до народу, який був противником шведів. Тим не менше, цей матеріал мав головно ознайомчу функцію і, крім певних реверансів у бік російської сторони, Палія, критики Мазепи, популяризував ідею боротьби за незалежність України, як і сам цей термін, яким народовці позначали Русь.

У першому виданні за 1870 р. (14-му загалом) під назвою “Зоря. Читаночка для сільських людей”¹⁴ “Просвіта” опублікувала ще чотири статті на історичну

¹³ Битва під Полтавою... – С. 99.

¹⁴ Зоря. Читаночка для сільських людей / [уложив. О. Паршицький]. – Львів, 1870. – Кн. 2. – 81 с.

тематику. Перша з них, автором якої був В. Навроцький, стосувалася історичної географії й пояснювала читачам, що таке Руський край¹⁵.

Для демонстрації важливості цього питання автор використав прийнятний для того часу релігійний підхід. Він розпочав виклад із церковної пісні, яка починалася словами: “Пречиста Діво – Мати Руського краю”. Після цього вказав, що людям, щоб мати розум, зокрема для прослави Божої, потрібно вчитися, а тим, хто співають такі пісні, треба розуміти їхній текст, та ще й іншим пояснювати. Тобто люди повинні знати, що таке Руський край, щоб пояснити, що це той край, “де ми, русини, живемо і до Господа по-руськи молимося”. А далі В. Навроцький загально описав край з етнічної перспективи.

Найперше зазначив його масштаби – “великий наш руський край”, описав західний регіон, окресливши його Карпатами, кількома містами – Жовква, Тернопіль, Львів, Золочів, Броди. Вказано, які етнічні групи населяли Карпати: “...гуцули, лемки, бойки – все русини, руської мови і руської віри”. Пояснено, що за тими горами, за угорською границею, русинів не багато, “там вже кінчається наш руський край, а зачинається угорський”, там проживає інший народ, який говорить іншою мовою – угорською, і має інші звичаї та обряди¹⁶.

У наступній частині В. Навроцький пише про північну межу руського краю, повідомляючи, що там проходить границя з Росією: “...по сім боці кордону панство нашого цісаря, потамтім – панство московського царя”. Далі – важливе твердження про те, що по обидва боки цього кордону “нарід по-руськи говорить, всюди наш руський нарід, руська Україна. А так як весь той край руський, що під нашим цісарем, зовється Галицькою і Буковинською Україною – так і ті наші краї, що під царем... московським мають свої імена”. Опісля історик називає підросійські землі: “Волинська і Подільська Україна припирає... до кордону,... за ними, над... Дніпром... лежить наша гетьманська Україна (гетьманщина), а за Дніпром Україна Слобідська, або Задніпровська”.

Ознайомивши читачів із північно-східними українськими землями, В. Навроцький інформує про наших “тамтешніх” сусідів. Зазначає, що “на схід і від півночі сидить народ московський і зачинається край московський”. Вказує масштаби руської землі у цифрах. Як стверджує В. Навроцький, руський край від угорського до східного кордону тягнеться на 300 миль (миля – 1,609 км, відповідно, 300 миль – 482 км, очевидно, це не зовсім точні дані).

Подає також часткові дані про західних сусідів і Південь. Щодо першого, зауважує, що на заході проживають поляки, в яких “і хлопи, і пани говорять по польськи”; а щодо другого – на півдні краю розташоване Чорне море. Автор відзначає природні багатства Русі: ріки, переповнені рибою, ліси й родючий чорнозем. Вказує, що “руські люди” живуть у селах і містах, де чути руську мову. Тому “всюди тебе приймуть в гостину як родина”. Також, що бувають “по селах польські пани, тай іноді мазури, а по деяких містах самі... поляки та німці, що руські мови цураються, та їх проти всего руського народу не багато: «шапками, як то кажуть, їх закидати можна»”¹⁷. Наприкінці вказано, що в інших краях – в

¹⁵ *Навроцький В.* Руський край // Там само. – С. 29–34.

¹⁶ Там само. – С. 30–31.

¹⁷ Там само. – С. 32.

Угорщині, Польщі, Московії, Італії, Німеччині – не чути руського слова, хоч і там “краї багаті та красні, все ж банно за своєю мовою, за своїми піснями, за своїми людьми, за своїм рідним руським краєм”.

Загалом, стаття мала чітку мету – формувати етно-національну ідентичність. Для цього автор використав релігійний чинник, чим пояснив й одночасно облагородив тему, застосував класичну схему формування ідентичності, за якою пояснював, хто ми є і ким ми не є. Тому наведено етнічні межі: західні, північні, східні і Чорне Море на півдні. Пояснив, що русини, які розмовляли однією мовою, проживали у двох державах – Австрії та Росії. Це підтверджує етнотериторіальний принцип національної ідентифікації. При цьому наголошено на позитивних особливостях і краю, і народу – природне багатство, гостинність людей. Також пояснено, хто є нашими сусідами, зазначено, що в них інша мова та звичаї. Важливий компонент – формування почуття власної величі й оптимізму, за якими, переконував автор, руський край – один із найбільших, а чужинців, які тут проживали, небагато і їх не потрібно остерігатися. Наприкінці пропагує щирі почуття до рідного краю, якого не можуть замінити інші, не менш привабливі й багаті, але чужі країни.

У статті О. Авдиківського “Руські села”¹⁸ поданий лаконічний огляд прадавніх часів, відтворені деякі “образки” з життя й організації суспільства наших далеких предків. На початку вказано, що колись і людей, і сіл було мало; люди селилися біля річки чи потічка; поселення обгороджували ровом чи “високою греблею”. Наведено цікавий спосіб застереження від частих епідемій, до якого тоді вдавалися. Автор стверджував, що існувало повір’я, за яким “коли два брати-близнюки в два воли оборють цілу осаду, то вона буде тим забезпечена від морової зарази. Таке оборювання значило і границі сел”¹⁹. У наступній частині схарактеризовано побут та звичаї. Ця замітка, крім ознайомлення з давнім минулим, мала головну мету – формувати патріотизм – любов до своєї землі, минувшини, вивчення-збереження традицій.

Наступна стаття в “Зорі”, яку написав о. Василь Ільницький під псевдонімом Денис із Покуття “Згадка про бувальщину”²⁰, мала ознайомити галичан із вітчизняною історією княжої доби. На початку автор розповів, що в с. Млинів люди любили сходитися вечорами до заможного господаря Якова, який був високоосвіченим і навіть мав стати священиком, однак війна з Наполеоном цьому завадила – його призвали до війська. Цей господар був добрим оповідачем і розповідав односельчанам різні історії. А одного разу “прочитав” “лекцію” з нашої галицької минувшини.

Він розпочав із того, що раніше тут не було чужинців і “від угорських гір аж по Сян все лиш Русь та Русь”, а в ній всі люди “і селяни-хлібороби, і міщани, і бояри – пани, і князь, що царював над цілим краєм – все було своє, всі були русини”. Далі автор устами Якова інформував односельців, а з ними і читачів, що в Галичі, вгорі над містом, є розвалини старого замку, збудованого ще за часів польського панування. Перед цим тут стояв замок “наших питомих руських князів, що в Галичі

¹⁸ Авдиківський О. Наші села // Зоря. Читаночка для сільських людей. – Львів, 1870. – Кн. 2. – С. 36–38.

¹⁹ Там само. – С. 35.

²⁰ Денис з Покуття. Згадка про бувальщину // Там само. – С. 38–45.

мали свою столицю, та звідси над цілим галицьким краєм панували”²¹. Опісля оповідач інформує слухачів про історію Галицького князівства.

Князь Володимирко 700 років тому переніс свою столицю з Перемишля до Галича, збудував замок і “церкву Пресвятої Богородиці, котра ще до нині стоїть”. Зазначено, що “наші руські князі... ту саму віру святу визнавали, що нарід руський донині визнає”. Цю частину закінчує твердження, що Галич був великим торговим центром, тому край за князів Володимирка і його сина Ярослава Осмомисла – багатий. Після оцінки стану Галицької держави за двох її князів автор вказав на зміни в житті тодішнього руського краю та їх причини.

Отець В. Ільницький наголосив, що “сторонні князі та королі завидували щастю галицьким князям і раді були самі запанувати над нашим... багатим Галичем”. Це стало причиною частих воєн за нашу землю. Завдяки сміливості й мудрості князів, відвазі народу вдавалося відбивати ворожі напади. Опісля описано один із таких епізодів. Угорський король несподівано напав на наш край і Володимирко відступив до Перемишля, де його обступили угри. Князь був змушений просити допомоги в половецького хана Буняка, якого по прибуттю під Перемишль, атакувало чисельне військо противників. Хан розділив війська на три частини – найменша напала на угрів і під натиском почала втікати. Зазнавши поразки, угри “довший час... не важилися... нападувати нашого краю”.

Після “мілітарної” частини автор розповів про демократичність суспільно-політичного устрою в минулому. Почав із того, що “свобідно було у нас за наших руських князів”, пояснив, що це означало. Стверджував, що тоді всі важливі справи (встановлення законів, суд) вирішували на вічах, на які народ “покликував перед свій суд найвищих урядників, а навіть і самих князів”. Проти волі народу не могли протистояти ні окремі особи, ні “воля самого князя”. З того часу збереглася приповідка: “Громада великий чоловік”. Далі поінформовано, що такі ж вічові закони були і по інших краях.

Автор також зазначив, що пригадав “слова нашого великого... Тараса Шевченка: «в своїй хаті своя правда і сила і воля». Це засвідчує ностальгію за давніми державницькими часами. Вкінці заманіфестовано, як треба діяти в цих бездержавних умовах. Автор вклав в уста оповідача з високою освітою Якова і народні проблеми, й можливий вихід із них. За його версією, якби наш народ “щиро працював”, не тратив грошей, не вчашав до корчми, не позичав у лихварів, віддавав дітей до школи, купував руські книги, читав, цікавився, як живуть інші народи, то, можливо, наші люди перестали б “занапащувати самі себе і своїх потомків”. Бо коли не зміняться, не дослухатимуться до порад “своїх просвічених братів русинів”, які їм щиро бажають добра, то з часом стануть лихварям “панщину робити”²². Стаття закінчується тим, що селяни, йдучи додому, роздумують над тим, “що би то зробити, щоб наш нарід не пропав навіки, ще до того часу, заки усі люди у нас письменними стануть, як се є в Німеччині та в інших чужих краях”.

Загалом, о. Василь Ільницький під псевдонімом Дениса з Покуття написав розповідь-пропаганду про князівський державницький період нашої історії, використавши регіональну галицьку сторінку княжої доби, згадуючи князя Володимирка

²¹ Денис з Покуття. Згадка про бувальщину... – С. 40.

²² Там само. – С. 45.

та його сина Ярослава Осмомисла. Вживши у заголовку слово “бувальщина”, автор намагався цим переконати читача, що подана інформація не вигадана.

Останньою публікацією, вміщеною у другому виданні “Зорі”, і останньою за вказаний період була стаття І. Шараневича “Згадка про Пліснесько”²³. У вступі історик зазначив, що всюди в руських землях є сліди багатьох воєн “за руську віру, за руську батьчину, за руський гаразд” із такими ворогами, як печеніги, половці, татари, турки... і “всяка хрещена і нехрещена погань з цілого світа”²⁴. Про ці війни народ зберіг пам’ять у переказах, піснях, які одержав від предків, і що “святим обов’язком кожного русина...” є пізнавати правду, яку зберегли предки про минувшину й “учитися з неї для себе і дітей своїх, розуму та правди”.

Визначивши значення історії як “вчительки життя”, автор звернув увагу читача на одну подію, яка відбулася “ще за руських князів, за руського панованя” у Пліснеську. Після опису місцевості автор вказав, що тут у давнину жили руські люди, які “поклали свої голови в обороні руського краю і народу”, і що історія цього величного міста сягає язичницьких часів. Місто було укріплене, а ріками, які звідси витікали, плавали купецькі човни та “лоді” з Волині на Поділля²⁵. Розповідь про місто переходить у політичну історію Русі.

700 років тому панував у столичнім місті Галичі “русский князь Ярослав і в інших сторонах руського краю були також наші власні князі”. Далі історик писав, що “князі рускі були славні своєю відвагою і хоробрістю. Першим і найсвятішим їх ділом було дбати про добро руського народу і воювати з ворогами руського імені”. Особливо з половцями. Принагідно загадано війну князя Ігоря. Звернено увагу на війну з уграми князя Романа з Волині за Галич, який він захопив у 1188 р., та за Пліснесько. Роман, переконаний у перемозі, віддав Волинь брату Всеволодові. Проте після поразки під Пліснеськом він захотів повернути волинські землі, однак даремно. З часом, продовжує розповідь історик, Всеволод перебрався у Белз, а Роман повернувся на Волинь. Вказано, що донька Всеволода “свята Єлена, побудувала перший монастир на Пліснеську”. Далі автор подає історію міжкнязівських воєн, внаслідок яких князь Роман, захопивши Галич, загинув у сутичці з поляками, а його сини Данило та Василько змушені були вести довгу боротьбу за галицькі землі. Згадує і переможну для Данила битву за Пліснесько, в якому закрилися бояри Арбузови, прихильники угрів. Останній удар, разом з іншими руськими містами, місто пережило від татар, які вперше прийшли в Галицьку землю у 1241 р. Після того І. Шараневич подав дальшу історію міста.

Зазначив, що в тих місцевостях є багато переказів про св. Єлену, яка опиралася ворогам, згадує про знищення татарами міста та монастиря (збереглася лише дерев’яна церква) і що замість Пліснеська збудовано замок в Олесько, на півночі від нього. Поінформовано, що в подальшому династія Романовичів зникла, а польський король Казимир боровся за Волинь та Галичину з литовцями. Внаслідок воєн цими землями володіли польські роди.

²³ Шараневич І. Згадка про Пліснесько / І. Шараневич // Зоря. Читаночка для сільських людей. – Львів, 1870. – Кн. 2. – С. 45–57.

²⁴ Там само. – С. 45–46.

²⁵ Там само. – С. 50.

Наприкінці вказано, що після цієї боротьби у відбудованому монастирі монахи перебували до кінця XVII ст., аж коли в “1700 р. не переселилися на нинішнє місце, де стоїть за старанням Ігумена Партенія, новозмурований монастир і церкв”²⁶. У тому монастирі голосили “славу Богу на тім місці, де колись... в борбах о руську країну гриміли воєнні звуки”, тобто, велась боротьба за руську землю.

Загалом, можемо констатувати, що, як і в першій статті, І. Шараневич, виносячи в заголовок місто, по суті, викладав історію Русі княжої доби. У цьому випадку звернено виняткову увагу на політичну історію Галичини доби Романовичів, головна ідея якої зводилася до двох тверджень. Перша – колись на наших землях панували наші, руські, князі, які захищали народ і дбали про його добробут. У боротьбі з чужинцями, зокрема половцями, уграми, поляками, татарами, литовцями та із зникненням князівської династії Галицька Русь потрапила під владу поляків, які, незважаючи на поміркованість окремих родів, пригноблювали русинів. Друга думка – русини здатні відродити своє життя. Автор побачив певний символізм: після знищення Пліснеська люди на північ від міста заснували Олесько, а знищений монастир, де віціліла лише дерев’яна церква, був відновлений і зараз там, як і колись, розвивається руське духовне життя.

Оглянувши історичні відомості, опубліковані в перших виданнях “Просвіти” (1869 – перша половина 1870), можемо зробити певні висновки й узагальнення. Усі матеріали розміщені у двох альманахах – “Календарі товариства на 1870 р.” (1869), та другому випуску “Зорі”, який підготував О. Партицький. Загалом сім матеріалів. За жанром п’ять невеликих за обсягом статей і два оповідання. Окремих видань на історичну тематику “Просвіта” довгий час не публікувала. Із них шість присвячені давній історії й одне козаччині. Першу й останню написав історик І. Шараневич. Важливо вказати, що популяризувало товариство, яку інформацію могли почерпнути читачі, який історичний образ сформувався в них і які висновки вони могли зробити після ознайомлення з цими матеріалами.

Перше, всі публікації присвячені лише історії України, яка подана в збірничному контексті. Тобто ми можемо стверджувати, що ця галицька організація з перших років діяльності формувала в читача образ історії окремої країни, яка уособлювала окремий народ. Друге, прямо чи опосередковано подана інформація про автохтонне походження русинів. Важливою була розповідь про старовинні села, що виникли на наших теренах давним-давно і мали свій, ще додержавний, громадівський устрій, який відзначався добродійністю, спільним володінням майном, спільною працею і спільним поділом урожаю. Третє, хоч і фрагментарно, пропаговано політичну історію княжої доби. Основні твердження стосувалися кількох головних положень, згідно з якими Русь колись була самостійною, великою, могутньою державою, де всі суспільні верстви (князі, бояри, купці, міщани, селяни) – руського походження, тобто своїми, що гарантувало піклування влади про безпеку, могутність, славу й добробут краю і людей. Також неодноразово наголошено, що суспільний устрій вже в ті княжі часи був демократичним, в якому влада, зокрема й князі, радилися на вічах із народом. Четверте, вказано на відмінність політичного устрою у тодішній Росії, яку головно представляв великий князь Іван III (добився незалежності московського князівства від Золотої Орди 1480 р., приєднав багато земель до Москви,

²⁶ Шараневич І. Згадка про Пліснесько... – С. 50.

серед низ і Чернігово-Сіверщину). Неодноразово наголошено на самовладній моделі московського правління, яка дисонувала з давньою українською традицією. П’яте, в різних формах представлено втрату політичної незалежності, що призвела до змін у становищі суспільства загалом і народу зокрема. Проілюстровано різними прикладами, що на зміну руським вищим верствам прийшли чужинці, які встановили режим визиску. У зв’язку з цим впадають у вічі сцени боротьби давніх князів за свободу з чужинцями, різними зайдами. При чому руських князів “нагороджували” різними епітетами: сміливі, хоробрі тощо. Шосте, в низці матеріалів пропаговано нові, прагматичні моделі суспільної поведінки, які мали замінити марнотратство, пияцтво на працьовитість, освіченість, добробут. Сьоме, ознайомлення читача із запорізьким козацтвом можемо сприймати як матеріал про новоутворену силу, яка на заміну князям боролася за незалежність.

Окремо стоїть стаття “Руський край” з історичної географії. Ідеологічно вона була пропагандистським матеріалом, добре продуманим і побудованим, з метою формування етнонаціональних ідентичностей. Матеріал подано за схемою – ким ми є і ким ми не є. Для цього схарактеризовано етнотериторію у транскордонному варіанті, вказано на сусідів і їх відмінності від русинів. Також, необхідно відзначити наполегливе пропагування нового терміна для означення етнічної території – “Україна” поряд із терміном “Русь”, та неодноразовим наголошуванням на боротьбі за незалежність.

Загалом, це – поєднання історичних знань із національної історії тодішньої інтелігенції з тим, що саме вони вважали можливим популяризувати для народу.

Владимир Пашук. Исторические ведомости в первых изданиях общества “Просвита”

Вияснено, що первими матеріалами на історическую тематику были 7 публикацій, опублікованих в “Народном Календаре на 1870 г.” и в альманахе “Зоря: кн. 2”, которая появилась в печати в том же 1870 г. Указано, что в этих изданиях рассказывается о первобытных людях и организации их общественно-хозяйственной жизни, а также уделено внимание отдельным фрагментам истории княжеской эпохи и козачества.

Ключевые слова: общество “Просвита”, первые издания на историческую тематику, Киев, Новгород, Плиснесько, козачество.

Volodymyr Pashuk. Historical information in the first editions of Prosvita society

The article analyses the first materials on historical issues that were published in the “Narodnyi Kalendar of 1870” and the anthology “Zorya: Book 2” (1870). The seven articles found there were on prehistoric people and their organization, economic and social activities; history of Princely era; and Cossackdom.

Key words: Prosvita society, first historical publications, Kyiv, Novgorod, Plisnysko, Cossacks.